

DOI: 10.32347/2786-7269.2024.8.602-611

УДК 17:37.032:17.022

к. філос. н., доцент **Турчин М.Я.**,
mariturchinet@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8506-4027,
Київський національний університет будівництва і архітектури,
к. філос. н., доцент **Павлов Ю.В.**,
yuripavlov@knu.ua, ORCID: 0000-0002-8390-785X,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЧИСТА СОВІСТЬ: МОРАЛЬНИЙ АБСОЛЮТ ЧИ ЕКЗИСТЕНЦІЙНА ФІКЦІЯ?

Осмислюється феномен совісті як фундаментальний концепт моральної самосвідомості і самооцінки особистості. Вивчаються соціально-екзистенційні та особистісні механізми регуляції буття людини крізь призму совісті та поліфонію форм її прояву. Визначається, що у феномені совісті виявляє себе вища міра розвитку людяності в людині. Особлива увага приділяється поняттю «чиста совість», розкривається специфіка її дихотомічних аспектів. Аналізується можливість редукування цього феномену до статусу абсолютного морального ідеалу, виявляється складність і штучний характер реалізації даного завдання. Разом з тим, наголошується на принциповій значимості феномену «чистої совісті» як визначальної внутрішньої компоненти особистісного життєвого вибору людини.

Ключові слова: совість; свідомість; мораль; чиста совість; нечиста совість; моральна поведінка; моральний ідеал; людяність.

Постановка проблеми. Характерною рисою сучасних філософських дискусій є формування стійкого переконання у кризовому стані класичних світоглядних принципів та ідеалів, нігіляції традиційних моральних законів і норм, етичних моделей поведінки та самореалізації особистості. Особливої актуальності набуває комплекс питань і проблем, що мають екзистенційний характер, передусім, морально-етичного спрямування. Все частіше сучасна гуманітаристика звертається до проблематики моральних поведінкових регулятивів, що мають як особистісну, індивідуальну значимість, так і визначають функціонування суспільства в цілому. Одним із важливих аспектів подібних досліджень є виявлення умов і механізмів новітньої самоідентифікації та самореалізації особистості в структурах суспільного буття, у різноманітних формах і проявах індивідуальної та колективної практики. Особливе місце тут належить феномену совісті як вищій цінності. Саме так І. Кант визначав совість

як внутрішній моральний імператив, що наявний всередині людини, апріорі притаманний людській природі. «Совість не є чимось, що купується і не може бути надбана, кожна людина як моральна істота має її в собі спочатку» [2, с. 272].

Європейська та вітчизняна філософські традиції мають значний теоретичний доробок у дослідженні феномену совісті, специфіки її функціонування, форм та механізмів прояву в контекстах особистісного і колективного буття. Але варто відзначити, що у вітчизняному філософському просторі залишаються майже нерозкритими питання про окремий різновид совісті, який у понятійно-категоріальному апараті етичної науки визначається як «чиста совість», як своєрідний моральний ідеал, як стан гармонійного внутрішнього буття індивіда у згоді з моральним обов'язком. Також не проясненою залишається специфіка совісті не лише як абстрактного конструкту, а й передусім, як визначальної компоненти власне моральної свідомості та поведінки індивіда, можливості або неможливості її втілення в особистісній практиці конкретної людини. Саме тому, проблематика, окреслена в даній статті, є важливою і **актуальною** в рамках тих нових українських соціокультурних реалій, в яких ми живемо зараз.

Метою дослідження є аналіз феномену чистої совісті, особливостей її проявів у статусі духовно-морального ідеалу, що безпосередньо визначає світоглядні та поведінкові аспекти буття індивіда, або як штучно сформованого мисленнєвого конструкту, який є своєрідною екзистенційною вигадкою людської свідомості.

Методи дослідження. Методологічна база дослідження ґрунтується на основі порівняльного підходу до вивчення презентованої проблеми, в статті також використовувались загальнонаукові методи аналізу і синтезу, індуктивний метод, історичний та логічний методи.

Основна частина. Впродовж століть розвитку європейської філософії мислителі вважали совість одним із найцікавіших феноменів моралі. Вона є беззаперечним абсолютом, який визнавав кожен із них, незалежно від переконань, світогляду чи релігійної віри. Разом з тим, совість залежить від виховання, світогляду, рівня освіченості, внутрішніх переконань, моральних якостей людини. При здійсненні моральних вчинків ми маємо справу з певними формами совісті, зокрема з совістю, яка зобов'язує, судить і нагороджує, а при виконанні аморальних дій – стикаємося з совістю, що зобов'язує, судить і карає. Кожен етап здійснення вчинку і прояву совісті заснований на поєднанні морального досвіду людини, її розмірковувань і почуттів. Процес реалізації совісті в учинкові є стереотипним, проте він своєрідно проявляється у кожній людини. При зміні моральних переконань, відчуються докори совісті. Буває

інакше, повсякчас змінюючи свої переконання, людина не відчуває мук совісті, а навпаки – іде на компроміс з останньою. Це свідчить про сумбурність і безсистемність її моральних переконань, замінюючи одні іншими, вона змінює й рішення совісті. На нашу думку, стійкість моральних переконань є основним фактором боротьби за «чисту совість», фактично – за ліквідацію угод зі своєю совістю.

Голос совісті попереджає про моральну недопустимість інколи достатньо привабливих вчинків і суворо карає довгими і важкими муками за неправильно зроблений вибір. Муки совісті є проявом внутрішнього самоосуду людини, різновидом морального несхвалення і самокритики. Особистість відчуває свою провину і страх за здійснене протиправне діяння, намагається захистити себе від наслідків негідного вчинку. Фактично, совість передбачає інтроспекцію, усвідомлення своєї поведінки та самооцінку. Разом з тим, вона не дає нам розумних переконливих доказів щодо неприпустимості даного діяння. Зазвичай розумні докази говорять нам зовсім протилежне. Попри це, на фоні совісті є дещо, що дозволяє вважати її абсолютним орієнтиром навіть тим, хто заперечує будь-які абсолюти. У совісті, яка болить, поєднуються, навіть перебувають у тісному взаємозв'язку **суспільний ідеал** – усвідомлення суспільного обов'язку і необхідність його виконання та **особистісне начало** – самозбереження та саморозвиток особистості, зняття провини за вчинок.

Прикметник «безсовісний» рівноцінний епітету «аморальний» у найсильнішому значенні цього слова. Сказати про когось, що він «вчинив згідно з совістю», означає визнати, що людина з моральної точки зору вчинила бездоганно. «Зробити по совісті» – означає вирости у власних очах, дотримуючись світоглядних переконань, отримати моральну винагороду за правильно здійснений вчинок, бути задоволеним собою. Совість є особистісним атрибутом людини й важко зрозуміти, що вона говорить в той чи інший момент конкретній особі, однак ми переконані – у найяскравіших моральних ситуаціях, совість іншої людини сказала б їй теж саме, що порадила б нам наша совість.

Особливе значення совісті полягає у тому, що вона показує насамперед небезпеку зла, яка міститься у певному вчинкові або відмові його здійснити, однак не обіцяє жодних благ. Совість не дає нам необачних обіцянок, не обіцяє золоті гори. Вона лише попереджає про небезпеку скоїти вчинок, за який доведеться серйозно розкаюватися. Звісно, прислухавшись до совісті, ми не отримаємо якогось бажаного блага. Однак ризик здійснити щось ганебне означає багато більше. Це і є основним мотивом, чому варто чинити згідно зі своєю совістю. Хоча, якщо розум висловлює переконливі міркування проти заперечного вердикту совісті, то варто ці міркування взяти до уваги. На разі йдеться про випадки, коли совість «бачить», що ми знаходимося у ситуації

морального вибору, але остаточно достатньо визначено не може виразити свої переваги.

Звертаючись до совісті, людина намагається виявити свою внутрішню самість, ціннісні орієнтири свого індивідуального світосприйняття. Вона є надзвичайно важливою для формування почуття власної ідентичності, модусів особистої самоідентифікації. Совість як елемент самоідентифікації особистості можна розуміти двояко. З одного боку, її можна розглядати як сукупність визначальних для людини моральних переконань, які є невід'ємною частиною розуміння суб'єктом того, ким він є (тобто, його самоуявлення та ідентичності), або здатності свідомості людини співвідносити майбутні вчинки з собою та її характером [7, с. 1].

Разом з тим, у зверненні до совісті існує ще одна дихотомія: з одного боку особа прагне зберегти себе, свою цілісність, свою чисту совість; з іншого – намагається домовитися з власною совістю, укласти з нею конвенцію. У першому випадку совість «працює» як моральний контролер, що виступає за чистоту помислів, попереджає і перешкоджає реалізації наміру негідного вчинку. У другому випадку криється небезпека компромісу з совістю: узгодження власних інтересів із совістю, виправдання своїх сумнівів і потенційних діянь веде до знецінення совісті як морального абсолюту.

Найвищий ступінь прояву совісті часто називають чистою совістю. Остання є тією формою совісті, у якій найбільш чітко і яскраво проявляє себе саме моральнісна сутність особистості – людяність. Чиста совість – це моральний абсолют, який створює відчуття гармонії людини з собою, зі своїм буттям як цілісністю, з суспільством в цілому та зі світом взагалі.

Звісно, мета зберегти чисту совість є ілюзорною. Людині завжди є за що червоніти, і в цьому контексті важко не погодитись з відомим афоризмом Альберта Швейцера, який називав чисту совість «винаходом диявола». По суті, чистою є совість, що втратила будь-яку чуттєвість до зла. Нечиста совість, на переконання К. Юнга, може бути даром небесним, справжньою благодаттю, якщо вона є вищою критичністю у ставленні до себе. Чиста совість – це засіб пошуку справжніх мотивів людської поведінки [15, с. 264].

Дослідник Г. Тульчинський вважає, що совість належить до парадоксів буденного досвіду людини. Про неї говорять за двох ситуацій. По-перше, коли хочуть показати свою непричетність до нещастя і бід, що сталися, до всякого зла взагалі. «Моя совість чиста, я зробив усе, що міг» – за цим криється фактичний відхід від відповідальності, самотійне знання її з себе, перекладання на інших. Адже ж чиста совість – це нонсенс, щось типу «круглого квадрата». Чиста совість – це відсутність совісті. «Моя совість чиста» – визнання у власній безсовістості. Совість на те й совість, щоб бути «нечистою». Совість – це

завжди визнання вини та відповідальності, це завжди «гризота». Вона є виявом початкової відповідальності людини, відсутності у неї алібі в бутті. По-друге, про «чисту совість» мовиться, що б не показувати чистоту замислу. «Я не задумував зла, моя совість чиста». І в цьому разі попадаємо пальцем в небо. Ніхто не замислює зла. Цілі кожного чисті. Всі хочуть добра. І святий, і розбійник чинять так, щоб максима їхньої волі могла виступити всезагальним людським законом. Буття корениться у серці людському, і там, біля джерел буття, немає зла. Зло – від зіткнення волей, від заперечення інших, від заперечення їхнього добра [9, с. 215].

Визнання своєї совісті «нечистою» є визнанням своєї відповідальності, свого не-алібі-в-бутті, а отже свободи. Людина вільна, коли сама приймає ухвали, і отже, вони можуть зобов'язувати тільки її. Але і відповідальна вона тільки там і за те, де вона є вільною. Тому совість – це голос свободи, що мовчить, її відсутність від себе спрямовує особистість в бездумність та безвідповідальність [9, с. 217]. Отже, совість є проявом вільного вибору і діяльності особистості, цілковитою реалізацією моральної свободи. Нечиста совість здатна проявлятися в людини, яка керується виключно власними корисливими інтересами, відмовляється від відповідальності перед іншими, укладає угоду зі своєю совістю, не виконує моральних вимог суспільства тощо. Найбільш яскраво це реалізується через прийняття особою усвідомлено аморального рішення і легітимізації самого факту здійснення негідного вчинку.

Нечиста совість є тим фактором, який створює внутрішній дискомфорт особистості. Людина відчуває неспокій і тривогу, докори совісті викликають душевні муки, страх і сором за наслідки діяння. Зокрема, стародавні греки уявляли муки совісті у вигляді ериній – богинь помсти, жажливих міфічних істот, які доводили людину до божевілля. Показовим у цьому випадку є давньогрецький міф про героя Ореста, сина Агамемнона і Клітемнестри. В розповіді Орест, виконуючи волю бога Аполлона, вбиває власну матір, таким чином відплативши кров'ю за смерть батька. Еринії переслідують Ореста, він відчуває муки совісті. Проте, в розповіді трагик Есхіл описує не лише безумство головного героя, а й вказує на бажання богині Афіни – захисниці Ореста, уласкавити ериній, залагодити конфлікт. Богиня мудрості встановлює у місті культ цих богинь, відтоді їх знають і шанують в Афінах під іменами Евменід (багатомислячих). Міф символізує діалектику розвитку почуттів людини: від страху і відчаю за скоєний злочин до його усвідомлення та необхідності здійснювати лише розумний вибір.

Наведена вище оповідь є показовою, історичною ілюстрацією того, що совість також може породжувати й стан катарсису, себто стан морально-естетичного «очищення через страждання». З часів античних театрів і в

сучасних реаліях не є рідкістю співпереживання мистецькому герою (наприклад, акторові на сцені чи кіно), що веде до очищення під впливом «страждання за іншого». В сфері етичної совість звертається до почуттів і свідомості людини, роблячи її водночас глядачем і суддею власних вчинків.

Совість є вісткою про нас (на що етимологічно вказує друга частина слова со-вість). Згідно з З. Фройдом, роль совісті виконує «над-Я», воно здатне проявлятися у несвідомому почутті вини. Саме «Над-Я» створює у людині духовну напругу, їй складно погодитися з «Я» і підсвідомими прагненнями, які совість повинна контролювати й піддавати цензурі. Незгода між вимогами совісті і діями «Я» веде до появи почуття вини. За висловом Е. Фромма, совість – це звістка про наш відносний успіх чи поразку в мистецтві життя [13, с. 153]. Мислитель розрізняв два види совісті: авторитарну та гуманістичну. Авторитарна совість – це голос зовнішнього авторитету (батьків, Бога), який вимагає належної поведінки, послуху і покори, соціальної пристосованості чи самопожертви людини. Відмова від цього веде до страху перед авторитетом, до появи почуття вини. Авторитарна совість тотожна фройдовому «над-Я», що засноване на обмеженнях і заборонах. Гуманістична совість – це внутрішній голос конкретної людини, який не залежить від зовнішніх санкцій і заохочень. Цей вид совісті є голосом турботи про себе, вираженням особистісного інтересу і цілісності людини, можливістю стати в реальності саме тим, ким людина потенційно є.

Відомо кілька конотацій типових форм спотворення совісті. Зокрема, існує боязлива совість – постійний страх перед скоєнням неважливих гріхів, фарисейська совість, що зосереджена на дурницях, не бачить й не розрізняє гріхів проти заповідей любові. Власне, сама здорова совість характеризується вірністю моральних оцінок, спокійною і уважною готовністю реагувати на майбутній і уже зроблений вибори. Здорову совість можна й треба виховувати у собі шляхом міркувань, уяви.

У совісті достойній людині дається так звана правота серця, здатність інтуїтивного розрізнення добра і зла. Чисту совість християнська культура вважає «совістю-заспокоєнням», яка виникає внаслідок розкаяння. Православна аскетика рекомендує щоденно проводити самовипробування «перед судом власної совісті», тобто «голосом Бога» всередині нас. Оригінальна концепція совісті була розроблена Фоною Аквінським. Його етична теорія, як і усе вчення, пронизана раціональними мотивами. Він стверджував, що совість – це властивість практичного розуму. Вона проявляє себе водночас свідком і суддею, коли індивід судить свої вчинки і наміри. Другий Ватиканський собор назвав совість святилищем людини, в якому вона перебуває наодинці з Богом. Фактично, в християнській традиції чиста совість визначається як своєрідний

стан «долученості» людини до Бога, гармонійного співіснування її земного буття з божественними істинами. Совість в цьому розумінні є вищим уособленням духовних чеснот людини.

Висновки та рекомендації щодо подальшого дослідження. Біда сучасної людини полягає у тому, що вона навчилася ставитись критично до раціональної та ірраціональної сторін совісті, «захищаючи» себе від її «голосу». В суспільстві панує не висловлена, мовчазна, проте достатньо вкорінена позиція, на кшталт: «розумному» індивіду, чесно кажучи, совість абсолютно не потрібна, нема чого з нею маятись, у нього є набагато важливіші справи – він повинен дотримуватися існуючих суспільних законів, орієнтуватися у політиці для того, щоб знати свої права і навчитися користуватися цими законами задля власної користі й благополуччя. Людина нехтує голосом совісті, вважає її непотрібною, вигаданою фікцією, що гальмує особистісний розвиток й самореалізацію, досягнення вищого соціального статусу тощо. В цьому випадку совість стає своєрідним «обмежувачем» людської свободи дії і вибору, штучно створеною перепорою на шляху до самоздійснення повноти буття.

Але, як і будь-який інструмент, совість швидко «іржавіє» і втрачає точність «налаштувань» від довгого невикористання. Щоб виховати і зберегти совість, до неї треба безперервно прислухатися. Важливою перевагою совісті є її автоматичне спрацьовування у ситуації, що загрожує порушенням морального закону. У певному сенсі совість – це своєрідний прояв інстинкту морального самозбереження, розвиток вищої міри людяності в людині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Arendt H. Thinking and moral considerations. *Social Research*. Vol. 38(3). P. 417–446.
2. Kant I. *The Metaphysic of Morals*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. 307 p.
3. Лімонченко В. Розмова Гегеля, Гайдеггера і Рікера про совість. *Людинознавчі студії: зб. наук. праць ДДП імені Івана Франка*. Серія «Філософія». Дрогобич: Гельветика, 2023. № 46: С. 74–95. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.46.5>
4. Макінтайр Е. Після чесноти: Дослідження з теорії моралі. Київ: Дух і літера, 2002. 436 с.
5. Macnair M. Equity and Conscience. *Oxford Journal of Legal Studies*. Vol. 27, Issue 4. Winter, 2007. P. 659–681.
6. Оксентюк Н.В. Психологічне дослідження совісті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: зб. наук. праць*. Серія

«Психологія». Острог: Вид-во НаУОА, 2017. Вип. 5. С. 104–119. DOI: 10.25264/2415-7384-2017-5-104-119

7. Stanford Encyclopedia of Philosophy, SEP [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://plato.stanford.edu/entries/conscience/>.

8. Стебельська О.І. До питання про природу совісті. Криза совісті. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Філософія. Філософські перипетії». Харків, 2020. Вип. 62.

С. 165–173. DOI: 10.26565/2226-0994-2020-62-18.

9. Тульчинський Г.Л. Про чисту совість і безглуздість усіх її смислів. *Філософська і соціологічна думка*. 1995. № 3–4. С. 215–218.

10. Турчин М.Я. Сором і совість: специфіка відмінностей. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. Київ, 2017. Вип. 37(50). С. 62–68.

11. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Вид-во «КДС», 2020. 160 с.

12. Фройд З. По той бік принципу задоволення. Я і Воно. Вид-во «Андронум», 2021. 84 с.

13. Fromm, E. *Man for Himself. An inquiry Into the Psychology of Ethics*. Open Road Media. 2013. 254 p.

14. Човрій С. Філософсько-педагогічні проблеми совісті. Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: у 3 частинах. Ч. 1, розд. III. Київ, 1994. С. 572–574.

15. Юнг К.Г. Архетип і символ. Київ: Сварог, 2023. 436 с.

16. Юшкевич Ю.С. Теоретико-методологічні засади дослідження морально-етичних цінностей // *Наукове пізнання: методологія та технологія: наук. журнал*. 2012. № 2(29). С. 152–157.

Ph.D., associate professor **Maryna Turchyn**,
Kyiv National University of Construction and Architecture,
Ph.D., associate professor **Yurii Pavlov**,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

CLEAR CONSCIENCE: MORAL ABSOLUTE OR EXISTENTIAL FICTION?

The article discusses the phenomenon of conscience as a fundamental concept of the moral self-awareness and self-assessment of personality. Social and existential personal mechanisms of regulation of human existence are studied through the prism

of conscience and the polyphony of forms of its manifestation. Conscience can act as a restraining principle that warns of the danger of committing an unworthy act and the main motive for the moral behavior, especially in a situation of the moral choice. It is determined, that in the phenomenon of conscience, a higher measure of the development of humanity in a person manifests itself. Conscience in this sense is the highest personification of the spiritual virtues of a person.

Considerable attention is paid to the concept of the “clear conscience”, the specifics of its dichotomous aspects are revealed. The possibility of reducing this phenomenon to the status of an absolute moral ideal is analyzed, the complexity and artificial nature of the implementation of this task is revealed. It is concluded, that in the religious tradition a clear conscience is defined as being according to the divine’s truths, as a peculiar state of joining a person to God. The dialectical combination and confrontation between the concepts of the “clear conscience” and “unclean conscience” is understood, the specifics of the manifestation of these phenomena are described separately. At the same time, the fundamental importance of the phenomenon of “clear conscience” as a determining internal component of a personal life choice is emphasized.

Key words: conscience; consciousness; morality; clear conscience; unclear conscience; moral behavior; moral ideal; humanity.

REFERENCES

1. Arendt H. Thinking and moral considerations. *Social Research*. Vol. 38(3). P. 417–446. {in English}.
2. Kant I. *The Metaphysic of Morals*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. 307 p. {in English}.
3. Limonchenko V. Rozmovy Hegelia, Haideggera i Rikera pro sovist. *Liudynoznavchi studii: zb. nauk. prats DDP imeni Ivana Franka. Seriiia «Filosofiiia»*. Drohobych: Helvetyka, 2023. № 46: С. 74–95. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.46.5>. {in Ukrainian}.
4. Makintair E. *Pislia chesnoty: Doslidzhennia z teorii morali*. Kyiv: Dukh i litera, 2002. 436 s. {in Ukrainian}.
5. Macnair M. Equity and Conscience. *Oxford Journal of Legal Studies*. Vol. 27, Issue 4. Winter, 2007. P. 659–681. {in English}.
6. Oksentiuk N.V. *Psykhologichne doslidzhennia sovisti*. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiiia»: zb. nauk. prats. Seriiia «Psykhologiiia». Ostroh: Vyd-vo NaUOA, 2017. Vyp. 5. S. 104–119. DOI: [10.25264/2415-7384-2017-5-104-119](https://doi.org/10.25264/2415-7384-2017-5-104-119). {in Ukrainian}.
7. *Stanford Encyclopedia of Philosophy, SEP* [Elektronnyi resurs] Rezhym dostupu: <https://plato.stanford.edu/entries/conscience/>. {in English}.

8. Stebelska O.I. Do pytannia pro pryrodu sovisti. Kryza sovisti. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Filosofiiia. Filosofski perypetii». Kharkiv, 2020. Vyp. 62. S. 165–173. DOI: 10.26565/2226-0994-2020-62-18. {in Ukrainian}.
9. Tulchynskyi H.L. Pro chystu sovist i bezghluzdist usikh yii smysliv. Filosofska i sotsiolohichna dumka. 1995. № 3–4. S. 215–218. {in Ukrainian}.
10. Turchyn M.Ya. Sorom i sovist: spetsyfika vidminnostei. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 7. Relihiieznavstvo. Kulturolohiia. Filosofiiia. Kyiv, 2017. Vyp. 37(50). S. 62–68. {in Ukrainian}.
11. Frankl V. Liudyna v poshukakh spravzhnoho sensu. Psykholoh u kontstabori. Vyd-vo «KDS», 2020. 160 s. {in Ukrainian}.
12. Froid Z. Po toi bik pryntsypu zadovolennia. Ya i Vono. Vyd-vo «Andronum», 2021. 84 s. {in Ukrainian}.
13. Fromm, E. Man for Himself. An inquiry Into the Psychology of Ethics. Open Road Media. 2013. 254 p. {in English}.
14. Chovrii S. Filosofsko-pedahohichni problemy sovisti. Mentalnist. Dukhovnist. Samorozvytok osobystosti: u 3 chastynakh. Ch. 1, rozd. III. Kyiv, 1994. S. 572–574. {in Ukrainian}.
15. Iunh K.H. Arkhetyp y symvol. Kyev: Svaroh, 2023. 436 s. {in Ukrainian}.
16. Iushkevych Yu.S. Teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia moralno-etychnykh tsinnostei // Naukove piznannia: metodolohiia ta tekhnolohiia: nauk. zhurnal. 2012. № 2(29). S. 152–157. {in Ukrainian}.